मा.श्री.भगवानराव जोशी
अमृतमहोत्सव प्रसंगी
दि.२५ मार्च २००१ रोजी
कल्याण येथे झालेल्या
प्रकट समारंभातील

माननीय
श्री.दत्तोपंत ठेंगडी
यांचे

प्रकट चिंतन

कल्याणचे माजी नगराध्यक्ष

मा. श्री. भगवानराव जोशी

यांच्या अमृत महोत्सवानिमित्त दि. २५ मार्च २००१ रोजी
कल्याण येथील प्रकट समारंभात थोर तत्त्वचिंतक

माननीय श्री. दत्तोपंत ठेंगडी

यांचे सामाजिक क्षेत्रांतील कार्यकर्त्यांसाठी विचारप्रवर्तक असे मार्गदर्शन लाभले.

उपस्थितांपैकी अनेकांनी,
या भाषणाची एक छोटीशी पुस्तिका काढल्यास ती संग्रहणीय ठरेल,
अशी प्रेमाची सूचना केली.

मा. दत्तोपंतांच्या या व्याख्यानाचे चिरस्थायी मूल्य लक्षात घेऊन
हे व्याख्यान पुस्तकरूपाने प्रकाशित करीत आहोत.

सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक
अशा विविध क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या असंख्य कार्यकर्त्यांना
अमृत महोत्सव समितीची ही एक छोटीशी भेट.

त्यांच

विषय

विका
त्याच
आलं.

होतं.
आहेत

कर्तव
निकर
आहो

बंधू आणि भगिनीगण,

हा एक अभूतपूर्व समारंभ आहे. या समारंभाला उपस्थित राहाण्याची संधी, समारंभाच्या संयोजकांनी मला दिली त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

अशा प्रकारचे समारंभ फार होत नाहीत, फार विरळ असतात. भगवानराव जोशी यांना आपण सर्व उत्तम रीतीने जाणतो. त्यांच्या विषयी माहिती आपणाला देण्यात आली आहे. त्यांनीही आपल्या स्वतःविषयी सांगितलेलं आहे.

१९५३ पासून माझा त्यांचा परिचय आहे. त्या वेळेला त्यांच्या व्यक्तित्वाचा इतका विकास झाला नव्हता हे स्पष्टच आहे. तरी पण विकासाची बीजं त्याही वेळी ध्यानात येत होती. त्यांचं पूर्वचरित्र माहीत होतं. वास्तविक इतक्या कठीण परिस्थितीतून जो एखादा मनुष्य जातो, त्याच्या मनात समाजाविषयी एक प्रकारची कटुता असते. पण ही कटुता तर राहोच, पण समाजाविषयी प्रेम ! हे एक वैशिष्ट्य माझ्या ध्यानात आलं. जसं भगवान शंकराविषयी म्हणतात की, त्याने हलाहल प्राशन केलं पण देतांना मात्र लोकांना अमृत प्राप्त करून दिलं.

दुसरी गोष्ट लक्षात येत होती, मीही राजकारणात होतो, तेही राजकारणात कोणत्या पद्धतीने होते हे त्या वेळेपासून लक्षात येत होतं. आपल्याला आज असं दिसतं की, १३२ संस्थांनी सत्कार केले. निरनिराळ्या पक्षांचे लोक त्यांच्या सत्काराकरिता भाषणं देत आहेत. निरनिराळे पंथ, निरनिराळे पक्ष हे सर्व त्यांचा जयजयकार करताहेत, आज हे आपण पाहतो.

त्याही वेळी मी आपल्याला सांगितलं की, बीजरूपानं विकासाची लक्षणं दिसत होती. त्याही वेळी लक्षात येत होतं की, राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून जरी ते राजकारणात असले तरीपण कसे होते - ऊर्दुमध्ये एक शेर आहे 'दुनिया मे है, दुनिया के तलफगार नही । बाजार से निकले है, खरीददार नही'. म्हणजे दुनियेमध्ये आम्ही आहोत, पण दुनियेविषयी आम्हाला आसक्ती नाही. आम्ही बाजारातून चाललो आहोत, पण आम्हाला काही खरेदी करायची नाही की विक्री करायची नाही. आम्हाला जिथं पोहचायचे आहे तो रस्ता बाजारातून जातो

म्हणून आम्ही चाललो आहोत. आम्हाला खरेदी-विक्री करायची नाही. या भावनेनं हे राजकारणात होते आणि त्यामुळे हे एका पक्षाचे काम करूनही सर्वपक्षीय असत. असं त्यांचे व्यक्तित्व विकसीत झालं आहे, हे आपण पाहातो आहोत. त्यांच्या घरी राहात असतांना आणखी एक गोष्ट लक्षात आली, त्या वेळी त्यांची परिस्थिती फार कठीण होती. इंग्रजीमध्ये एक म्हण आहे -'Behind every great man, there is woman' या म्हणीचा प्रत्यय होत होता. अतिशय कठीण प्रसंगांमधून मंगलाताईंनी त्या वेळी दिवस काढले. त्यांनी जर पूर्ण सहकार्य केलं नसतं तर भगवानराव एवढं काम करू शकले नसते, असं त्याही वेळी दिसत होतं. पण त्यांना किती त्रास होत होता -

एका ठिकाणी मी असं म्हटलं, पती-पत्नी समोर असतांना पतीला असं म्हटलं -'Behind every great man, there is woman' तर ती पत्नी मला असं म्हणाली, 'Mr. ठेंगडी Kindly amend it.' म्हटलं काय ? तर ती पत्नी मला असं म्हणाली -'Behind every great man, there is a tired woman'

ही टायर्ड वुमन भगवानरावांच्या शेजारी बसली आहे आणि तिचं असं दर्शन १९५३ साली आम्हाला होत होतं. त्यांच्या एकूण स्वभावाची जडणघडण कशी झाली याविषयी भगवानरावांनी आपल्याला सांगितली आहे.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे स्वयंसेवक नंतर संघाचे प्रचारक आणि त्यामुळे नेहमी इतरांविषयीचाच विचार मनामध्ये, स्वतःविषयीचा नाही. अगदी सुरुवातीला जे म्हणण्यात आलेलं होतं की, "जीवन त्यांना कळले हो. 'मी'पण ज्यांचे पक्व फळापरी सहजची गळूनी गेले हो. जीवन त्यांना कळले हो." यामधे त्यांच्या मोठेपणाचे रहस्य साठविलेले आहे, असे मला वाटते. आणि हे जे निरहंकार, स्वतःचा विचार न करता समाजाचा विचार करणे हा संस्कार राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघामधून होतो; तो त्यांनी ग्रहण केला. दोन्ही गोष्टी आहेत, संघातून संस्कार होतो हे नक्की आहे पण ग्रहण करणाराही पाहिजे. संस्कृतमधे एक श्लोक आहे. मी श्लोक म्हणत नाही. त्यात म्हटलं आहे की, एकाच वर्गामध्ये निरनिराळे विद्यार्थी असतात, कोणी फर्स्ट क्लास पास होतो, कोणी दोन दोन - तीन तीनदा नापास होतो. शिक्षण एकच

असतं पण ग्रहणशक्ती प्रत्येकाची अलग आहे. तसे संघामध्ये संस्कार होतात पण संस्कार ग्रहण करण्याची कोणाची किती शक्ती आहे हे प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये दिसतं. आणि विशेषतः राजकारणामध्ये एक प्रकारे अग्निपरीक्षा असते की संघाचे संस्कार तुम्ही जपून ठेवले आहेत की नाही, पण राजकारणात असूनसुद्धा जे संस्कार यांनी पूर्णपणे जपून ठेवले हा जो मोठेपणा आहे, हा मोठेपणा लक्षात घेण्यासारखा आहे. 'मी' नावाची वस्तू नाही, नेहमी इतरांचा विचार.

आ... त्यांचा सत्कार केला. मी आताच मागच्या बैठकीत म्हटलं की, कां केला ? म्हटले अमृतमहोत्सव झाला. ७५ वर्षे पूर्ण झाली. ७५ वर्षे अनेकांना होतात. ७५ वर्षे होण्यासाठी काही कोणते परिश्रम करावे लागत नाहीत. मेहनत घ्यावी लागत नाही. आपोआपच होतात काही न करता. काही न केल्याने ७५ वर्षे पूर्ण होऊ शकतात त्याकरिता कोणी कोणाचा सत्कार करीत नाही. दुसरे आहे - हे नगराध्यक्ष वगैरे मोठ्या पोझिशनवर होते किंवा अलग अलग संस्थांमध्ये पदाधिकारी म्हणून होते, म्हणून त्यांचा सत्कार आहे का ? असेही नाही. नगराध्यक्ष अनेक आले आणि गेले. सगळ्यांचा सत्कार करण्याची स्वाभाविक इच्छा लोकांना झाली असे नाही. तर त्यांची जी आत्मीयता आहे. सगळ्यांविषयी आत्मीयता आहे त्यामुळे लोकांचे मनामध्ये स्वाभाविक प्रेरणा झाली की, त्यांचा सत्कार करावा.

त्यांच्या नेतृत्वाचा एक 'टाईप' आहे. टाईप हा आहे की ते 'नेते' नाही 'कार्यकर्ते' आहेत. आणि त्यांचे मोठेपण कोणालाही जाणवत नाही, यातच त्यांचा मोठेपणा आहे. तुम्ही पुढाऱ्याच्या सहवासात या, क्षणोक्षणी तुम्हाला मोठेपणा जाणवतो. पण ज्यांच्या सहवासात मोठेपणा जाणवत नाही, तोच खरा मोठा माणूस ! आणि हा मनुष्यच खरोखर समाजाला उभं करू शकतो.

पश्चिमेमध्ये नेतृत्वाची कल्पना जी आहे - कॉन्स्टिट्युशनल आहे. संवैधानिक, घटनात्मक, जो संवैधानिक पुढारी असेल तो पुढारी. परंतु संवैधानिक पुढारी असेल तो खरोखर सगळ्या समाजाला घेऊन चालणारा असेल, सगळा समाज त्याला आपला मानत असेल, याची काही गॅरंटी असू शकत नाही. उलटपक्षी जे कौटुंबिक नेतृत्व आहे, ते कौटुंबिक नेतृत्व ही आपली विशेषता आहे. आणि कौटुंबिक नेतृत्वामध्ये

कॉन्स्टिट्युशनल पोझिशन नसते. एखाद्या कुटुंबामध्ये आई मुख्य असते, वडील मुख्य असतात, आजोबा मुख्य असतात; म्हणजे ज्याचं सगळ्यांवर प्रेम आहे आणि सगळ्यांचं ज्याच्यावर प्रेम आहे असा जो कोणीही असेल - आई असो, वडील असो, आजोबा असो, मामा असो, काका असो तो 'स्वाभाविक पुढारी' त्या कुटुंबाचा असतो. इलेक्शन नसतं. इलेक्शनमधून असा पुढारी येत नाही. याला 'पॅट्रीऑरकल लीडरशीप' म्हणतात. हे कौटुंबिक नेतृत्व 'पैर्तृक नेतृत्व' हे आपलं वैशिष्ट्य आहे. ही गोष्ट पश्चिमेकडील लोकं समजूच शकत नाहीत. त्यांची कल्पना आहे की, जो पोझिशनवर आहे तो मोठा. नेपोलियनने म्हटले आहे -'Men are like figures, they are valued according to the position they occupied'.

माणसं ही आकड्यांसारखी आहेत. ते कुठे आहेत, कुठे त्यांना बसवलं आहे त्यावर त्यांचा लहान-मोठेपणा अवलंबून आहे आणि त्याने उदाहरण उत्तम दिलं आहे. ११११ (एक हजार एकशे अकरा) एक हजार एकशे अकरामध्ये चारही एकच आहेत. पण पोझिशनमुळे एकाची किंमत एक, एकाची किंमत दहा, एकाची शंभर, एकाची हजार. आपल्या इथं ही कल्पना नाही. आपल्या इथं म्हटलेलं आहे की - 'प्रासादशिखरस्थोपि काकोन गरुडायते'' एखादा कावळा राजमहालाच्या शिखरावर आहे आणि एखादा गरूड खाली उभा आहे, तर तो कावळा गरुडापेक्षा श्रेष्ठ आहे असं आम्ही समजत नाही. तर आपल्या येथे श्रेष्ठत्व हे गुणांवर अवलंबून आहे. आणि त्यामुळे जो अशाप्रकारे गुणाने युक्त असेल तो समाजाला सांभाळू शकतो, घेऊन चालू शकतो, वर नेऊ शकतो. पण आपल्या येथे राष्ट्र पुनर्निर्माणाचा आधार राजसत्तेला मानलेला नाही. राजसत्ता येते आणि जाते. याही देशामध्ये किती तरी सरकारे आली आणि गेली. पण राष्ट्रजीवन कायम आहे. राष्ट्रजीवन अशा लोकांच्या भरवश्यावर कायम आहे; ज्यांना आचार्य जावडेकरांनी यतिवर्ग म्हटलेलं होतं, प.पू. गुरुजींनी ऋषी संस्था म्हटलेली होती, असे जे ऋषी आहेत - वशिष्ठांसारखे विश्वामित्रांसारखे - या ऋषींनीच समाजाला वर आणलेलं आहे; ते समाजाला सांभाळताहेत.

सरकारे येतात आणि जातात. हल्ली हल्ली नवीन नवीन स्वराज्य असल्यामुळे लोकांना असे वाटते की, सर्व गोष्टीचा आधार सरकारे आहेत. सरकारं येतील आणि जातील - राष्ट्रजीवन परमनंट राहाणार आहे. म्हणून आपण असं म्हणतो - The Government may come and the Government may go, but the Hindu Rashtra goes on for ever.' आमचं सारखं चाललेलं आहे. जे पुढं चालणार. एक पार्टी सत्तेवर राहिली तरच राष्ट्रजीवन चालेल अशी गोष्ट नाही. परंतु ऋषिवर्गाच्या, यतिवर्गाच्या आधारावर हा सगळा प्रकार चाललेला आहे.

आपण ऐकलेलं आहे - 'यूनान मिश्र रोमन, सब मिट गये जहासे'

हे ग्रीस आहे, इजिप्त आहे हे सगळे देश संपून गेले, राष्ट्र या नात्याने, पण - 'कुछ बात है कि हस्ती मिटती नही हमारी' काही असे आहे की आम्ही जिवंतच आहोत ते काय आहे. इतिहास शास्त्रज्ञांनी याचा अभ्यास केला आणि अभ्यास करून निष्कर्ष सांगितला की जे जे राष्ट्र निर्माण झाले, वर गेले, जगाचे नेतृत्व केले आणि पुढे नष्ट झाले तर त्यांच्या राष्ट्रीय जीवनाच्या शेवटच्या चरणावर त्यांचं समाजजीवन हे 'शासन केंद्रित' झालेलं होतं. शासन हे केंद्र, समाज शासनाभोवती गुंतलेला त्यामुळे कोणत्याही कारणामुळे शासनयंत्र मोडून पडलं. आतमधल्या बंडाळीमुळे, परकीय आक्रमणामुळे असो. जसं वृक्ष आहे, वृक्षावर वेली आहे. वृक्षाला कोणी हत्ती टक्कर मारतो आणि तो वृक्ष खाली पडला की वृक्षाबरोबर वेली पडते. तसं शासनाच्या वृक्षावर समाजजीवन वेलीप्रमाणे असेल, तर कोणत्याही कारणाने शासनयंत्र वृक्ष पडला तर समाजजीवन-रूपी वेल कोलमडून पडते, नष्ट होते. पण आपल्या राष्ट्राचे वैशिष्ट्य आहे की, आपले समाज जीवन शासन केंद्रित राहिलेले नाही. १९४७ नंतर अज्ञानामुळे, खोट्या भावनेमुळे लोकांना वाटायला लागले की, शासन हेच मुख्य केंद्र असेल तर शासन भ्रष्ट होईल तर समाजाने कोणाकडे पाहायचं. तेव्हा शासनावरही अंकुश हे आपले वैशिष्ट्य आहे. म्हणून आपली येथे रचना अशी आहे, राष्ट्रनिर्माणाची की सर्वसाधारण माणसाच्या राष्ट्रीय भावनेचा उत्कर्ष, राष्ट्रीय चेतनेचा उत्कर्ष. उत्कर्ष हा राष्ट्र पुनर्निर्माणाचा आधार. अशा प्रकारच्या राष्ट्रभक्त लोकांचे राष्ट्र संघटन म्हणजे Mass Organisation आणि सरकार आहे ते हत्तीप्रमाणे आहे यात शंका नाही.

फार प्रबळ आहे. पण हा हत्ती जर फिरायला लागला माझ्या बगीच्यात, तुमच्या जंगलामध्ये, तर आपण हातावर हात देऊन बसायचं आणि म्हणायचं का की 'हे परमेश्वरा हत्ती महाराजांना सद्‌बुद्धी दे - आमचा बगीचा नष्ट होऊ नये, आमचं जंगल नष्ट होऊ नये'. असं करायचं का ? तर नाही. हत्ती चांगलं काम करतोय तो पर्यंत सहयोग करायचा पण गडबड करेल तेव्हा त्याला नियंत्रित करण्याची व्यवस्था असायला पाहिजे. आणि ती व्यवस्था आपल्याकडे अशी होती की, सर्वसाधारण लोकांचा राष्ट्र भक्तीचा स्तर हा उंच आधार, त्या आधारावर, Mass Organisation राष्ट्रभक्त लोकांची आणि त्या Mass Organisation हा अंकुश, आणि हा अंकुश हातामध्ये घेऊन हत्तीच्या गंडस्थळावर Moral leadership of the Society, समाजाचे नैतिक नेतृत्व त्यांना तुम्ही यति म्हणा, ऋषी म्हणा. समाजाचे नैतिक नेतृत्व हे गंडस्थळावर आहे. त्यांच्या हातामध्ये अंकुश म्हणजे Mass Organisation आहेत. सरकार चांगलं काम करेल तोपर्यंत ठीक आहे. चांगलं काम न केले तर अंकुश दाबण्यात येईल. आपल्या अंकुशाने ची ची करत हत्तीलासुद्धा खाली बसावं लागेल. अशा प्रकारची आपली हिंदू रचना आहे ही आपण आता विसरल्यामुळे आजचे प्रसंग आपण पाहातो. दररोज वर्तमानपत्रात नव्या नव्या बातम्या आपल्याला वाचाव्या लागतात, याचे कारण आहे ही जी मूळ कल्पना आहे ही विसरून आपण राजसत्तेलाच प्राधान्य द्यायला लागलो. आणि हे जर पुढे चालायला लागलं तर अशाच प्रकारच्या बातम्या आपल्याला वारंवार वाचाव्या लागतील. तेव्हा ऋषीसंस्था, यतिवर्ग आणि ह्या दृष्टीने आज आपण जे भगवानराव ऋषीचा विचार करून राहिलेलो आहोत, नगराध्यक्ष होते म्हणून सत्कार झालेला नाही. ते या यतिवर्गापैकी एक आहेत म्हणून त्याचा सत्कार झालेला आहे.

आजकाल 'इमेज बिल्डिंग' हा एक प्रकार वाढलेला आहे. राजकारणात लोक समजतात की 'इमेज' वाढवा. ते वारंवार टीव्हीवर येणं, वारंवार वर्तमान पत्रात नाव येणं, इमेज बिल्डिंगने खरोखर माणूस मोठा होतो का ? मला आठवतं २० वर्षांपूर्वी आपण वाचलं होतं की India Today मधे एक लेख आला होता, 'Where are they now', लेखात त्यांनी दहा-पंधरा वर्षांमध्ये वारंवार ज्यांची नावे वर्तमानपत्रात येत होती आणि नंतर लुप्त झाले अशा लोकांची नावे दिली होती. आणि म्हटलं होतं की हे लोक आहेत कोठे आज ? त्यामुळे केवळ इमेज

बिल्डिंगने काम होत नाही. खरा मोठेपणा असायला पाहिजे. म्हणून मला आठवतं, एका लेखकानं ज्याचे नाव आहे स्टीफेन कोक, इंग्लीश मधल्या Success literatureचा अभ्यास केला होता. मनुष्य यशस्वी कसा होतो. Success literature हे पुस्तक २० वर्षांपूर्वीचे आहे. त्याच्या ही अगोदरच, त्यानी असं म्हटलं आहे की, २०० वर्षांचे हे Success literature आहे आणि याचे दोन भाग पडतात, Broadly. पहिला भाग १२५ वर्षांचा आहे आणि दुसरा भाग ७५-८० वर्षांचा आहे. पहिल्या भागाचे वैशिष्ट्य असे आहे की त्याला त्याने Character Ethic म्हटलेलं आहे. तर पहिल्या भागाचं वैशिष्ट्य असं की, त्यामध्ये मनुष्याने कॅरेक्टर कसे कमवावे, मोठे कसे व्हावे. खरा ग्रेटनेस कसा असावा To become great हे त्या लिटरेचरमध्ये आपल्याला सापडते की, How to become great. पुढचा जो भाग आहे त्यात How to become great नाही, तर जसं आपण पाहिलेलं आहे. डेल कार्नेजीच How to win friends and influnce people तर How to appear great हे दुसऱ्या भागात आहे. तेंव्हा पहिला भाग आहे How to become great. दुसरा भाग आहे मोठं कसं दिसावं आणि त्याने म्हटले आहे हा जो दुसरा भाग आहे हा टिकावू नाही, हा फार काळ टिकणार नाही यादृष्टीने ही जी Image building ची कल्पना हिंदुस्थानात आली ती पश्चिमेतून आली आणि ती टिकणारी नाही. ही भारतीय कल्पना नाही. ही हिंदू कल्पना नाही आणि याच्याविषयी अध्ययन केलेलं आहे सायन्स ऑफ मॅनेजमेंटचे आजचे प्रमुख पिटर ड्रकर यांनी या विषयावर अभ्यास केलेला आहे. इमेज बिल्डिंगवर त्यांनी उदाहरण देऊन सांगितलं आहे. इमेज बिल्डिंगने मनुष्यही खाली जातो, समाजही खाली जातो. सगळं मी आपल्याला या ठिकाणी सांगत नाही पण त्यांनी सांगितलेलं आहे. इमेज बिल्डिंग या शब्दामध्ये जे तीन माणसाचं झालं, हिटलर, मुसोलिनी, स्टॅलिन याचं काय झालं, त्यांच्या देशाचं काय झाले ते पहा. हा विषय त्याने घेतलेला आहे. या दृष्टीने आपण Image Building च्या दिशेने न जाता खरोखर कोण कसा आहे, जजमेंट ऑफ मेन हे कळायला हवे. आणि त्या दृष्टीने केवळ समाचारपत्र, केवळ टीव्ही. यांनी नाहीतर विचारपूर्वक एकेका माणसाबद्दल judgement असायला पाहिजे. या दृष्टीने एका चांगल्या साहित्यिकाने एक विषय मांडलेला आहे. या लेखकाचे नाव आहे फिलीप डोमर्स. त्याचा चरित्रवाचनाचा शौक होता. खूप चरित्रं, इतिहास त्याने वाचलेला होता. त्यांनी असं लिहिलेलं आहे की, मी सगळं वाचलं. एक

दिवस माझ्या मनामध्ये असा एक विचार - फ्लॅश आला की, लीडरशीप म्हटल्यानंतर हा स्वतःही एक गुण आहे, म्हणजे लीडर आहे बाकीचे जे गुण असतील ते त्याचे ॲडिशनल आहे, पण Leadership itself is quality. यशस्वी होणे, अयशस्वी होणे हेसुद्धा याच्यावर अवलंबून नाही. जसं आपण वाचलेलं असेल आणि नसेल तर अवश्य वाचा, जर राजकारणात राहायचं असेल तर 'Profiles In Courage' जे.एफ. केनेडीनीच, त्यात त्यांनी अशी उदाहरणे दिली आहेत की ज्या माणसाने थोडी तत्त्वभ्रष्टता स्वीकारली असती तर तो उच्च पदावर गेला असता. पण तत्त्वभ्रष्टता स्वीकारायला इन्कार केल्यामुळे तो खाली पडला. अशी उदाहरणे दिली आहेत. तर Quality of leadership या दृष्टीने Biograpnyमध्ये काही सापडते का? हे निराळे आहे की उत्तम लेखक आहे, वक्ता आहे. फार करुणामय अंतःकरण होता या ॲडिशनल गोष्टी आहेत. पण Leadership itself a quality आणि ती Quality तिचे Critical Evaluationही कोणाचे आले आहे का ? म्हणून शोध सुरू केला. कुणाचेच मला आढळले नाही. माझा अब्राहम लिंकन हा सर्वात आवडता होता. मी पुन्हा एकदा चाळला. अब्राहम लिंकन विषयी खूप लिटरेचर आहे, पण त्यात Leadership critical evaluation कुठेही नाही. म्हणून मी सगळ्यांना पत्रं पाठविली, सगळ्या लायब्ररीज्, सगळे बुक डेपोज् , सगळे साहित्यिक, सगळे पॉलिटीकल लीडर, की कुठे तरी एखादा लेख किंवा एखादे पुस्तक Critical evaluation of leadership Abraham Lincoln सापडतो का ? सगळ्यांनी सांगितलं, तसे कुठेच नाही. मग म्हणे विचार आला हे Critical Evaluation करायचे कसे ? मी करू का ? मी तर छोटा मनुष्य आहे. मी कसा करणार ? मग माझ्या मनात विचार आला, एक चांगला विचार आला. आपण सगळे कार्यकर्ते आहोत. अत्यंत चांगला उपयुक्त विचार त्याच्या मनात आला की Leadership quality विषयी काय होते हे शोधून काढावे. असा मी विचार केला. त्या दृष्टीने अब्राहम लिंकनचे चरित्र त्याने पुन्हा वाचले आणि पुस्तक लिहिले.

माझी आपल्याला विनंती आहे, प्रार्थना आहे, ज्याला ज्याला राष्ट्रकार्य करायचे आहे त्याने ते पुस्तक वाचावे. 'Lincoln on Leadership' हे पुस्तकाचे नाव आहे. आणि त्यात त्याने इतकी उत्तम रचना केली आहे की एकेक गुण आणि शेवटी Principles of leadership according to Lincoln आणि १, २, ३, ४ १, २, ३, ४ अगदी उत्तम आहे. कार्यकर्त्याला उपयुक्त अशा उत्तम प्रकारचं आहे. आपल्या इथं असं नाहीच

आहे. आपल्या इथं एखादा पुढारी आहे म्हणजे तो सैतानाचा सैतान, म्हणजे एकतर त्याला सैतान करायचे किंवा भगवान करायचे अशी आपली पद्धत आहे. ही चालणार नाही. या दृष्टीने जजमेंट ऑफ मेन असायला पाहिजे आणि ह्या जजमेंट ऑफ मेनवर त्याला घासून पाहायला पाहिजे. आणि जजमेंट ऑफ मेनच्या कसोटीवर घासून पाहिलं तर आपले भगवानराव जोशी फार वरच्या प्रतीचे आहेत असे आपल्याला दिसून येईल. हे केवळ पोझिशनवर अवलंबून नाही. फार वरच्या प्रतीचे आहेत असे आपल्याला दिसेल आणि म्हणूनच सगळ्या समाजाला, सर्व पक्ष, सर्व पंथ, सर्व संस्था, सर्व सर्वांना ते आपले वाटतात व त्यांनाही हे सर्व आपले आहेत असे वाटते. ही जी आत्मीयता आहे. ही आत्मीयता खरोखर शिकण्यासारखी आहे. आणि सहजासहजी येणार नाही. संघाच्या संस्कारातून आलेली आहे. हे संस्कार त्यांनी ग्रहण केले. अनेक येतात संघामध्ये, सगळे पूर्णपणे ग्रहण करतात असे नाही. पण त्यांनी पूर्णपणे ग्रहण केलेले आहे संघाचे संस्कार. असे एक आदर्श स्वयंसेवक भगवानराव आहेत. ह्या सगळ्यांचा सत्कार करण्यासाठी आपण हा खटाटोप केला आहे. त्याबद्दल मी आपणासर्वांचे आभार मानतो. खरोखर हा आदर्श समारंभ या अर्थी आहे. अशाप्रकारे सर्व समावेशक, अशा प्रकारचे दृष्य आजच्या जीवनामध्ये फार कमी दिसतं. सर्वत्र भांडणे आहेत, मी मोठा की तू मोठा, सर्वत्र भांडणं आहेत. परंतु हे सर्वसमावेशक दृष्य, हे भगवानवांच्या स्वभावामुळे आहे, आणि तुम्ही सर्व जो प्रतिसाद देता आहात त्यामुळे आहे. म्हणून हे सगळं दृष्य, हे खरोखर मनोहर आहे, सगळ्यांना प्रेरणा देणारे आहे. आणि याबद्दल आपल्या सगळ्यांचे मी आभार मानतो आणि पुन्हा एकदा भगवानरावांचे अभिनंदन करतो. त्यांना दीर्घ आयुष्य आणि आरोग्य हे परमेश्वराने द्यावे अशी मी प्रार्थना करतो.

मंगलाताईसाठीही हीच प्रार्थना मी परमेश्वराला करतो. आणि आपण सगळ्यांनी आतापर्यंत त्यांना जसा सहयोग दिला तसा देत राहावा, तेही आपल्याला सांभाळून घेत राहातील. हेच आपल्याला वर्षानुवर्षे चालवत राहायचे आहे, हे आपण लक्षात ठेवावे. ही प्रार्थना करून मी माझे भाषण आटोपतो.

मा. दत्तो[illegible] त्यांचा परि[illegible]

दत्तात्रय [illegible] दीपावलीच्या [illegible] १० नोव्हें. १९२० रोजी जन्म झा[illegible].

शालेय जी[illegible]. शालेय जीवनात वानरसेनेत, म[illegible] पार्टीचे नेतृत्वाने त्यांच्या सार्वज[illegible] राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संपर्का[illegible] (Law) [illegible] परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यां[illegible]. [illegible] कार्याचे स्वरूप सं[illegible] संघ-प्रेरीत विविध [illegible]चनेत [illegible] भूमिका होती. त्यात पु[illegible] स्थांचा [illegible] विद्यार्थी परिषद, भारतीय मजदूर [illegible] मंच, सामाजिक समरसता मंच [illegible] भारतीय अधिवक्ता परिषद, संस्कार [illegible] सायन्स मूव्हमेंट यासारख्या संघट[illegible] राहिले व त्या संस्थांना गतिमान केले.

मा. दत्तोपंतांचा महाविद्यालयीन जीवनातच साम्यवादी व समाजवादी संघटनांशी प्रत्यक्ष संबंध आला. याच वेळी त्यांनी मजदूर क्षेत्रातील परिस्थितीचे सखोल चिंतन केले. या अभ्यासातूनच त्यांना राष्ट्रीय स्तरावरील मजदूर संघटनेची आवश्यकता जाणवली आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या प्रेरणेने 'भारतीय मजदूर संघ' ही मजदूर संघटना १९५५ साली स्थापन केली. ही संघटना आज देशात मजदूर संघटनांमध्ये प्रथम क्रमांकाची मानली जाते.

१९६६ नंतर १२ वर्षे राज्यसभेचे ते सभासद राहिले. या वेळी संसदीय शिष्टमंडळाचे सदस्य या नात्याने रशिया, हंगेरी इ. देशांमध्ये त्यांनी प्रवास केला. १९७७ मध्ये जिनिव्हा येथे संपन्न झालेल्या आंतरराष्ट्रीय मजदूर संघटनेच्या परिषदेत ते सहभागी झाले. युगोस्लाव्हिया येथील 'श्रमिकीकरण प्रयोगा'चा अभ्यास करण्याच्या हेतूने १९७९ मध्ये विविध देशांच्या निमंत्रणांवरून अमेरिका, कॅनडा, ब्रिटन या देशांना त्यांनी भेटी दिल्या. १९८५ मध्ये ऑल चायनीज फेडरेशन ऑफ ट्रेड युनियन्सच्या निमंत्रणानुसार भारतीय मजदूर संघाच्या शिष्टमंडळाचे नेतृत्व केले.

मा. दत्तोपंतांच्या कार्याची आधारभूमी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हीच होती आणि या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा एक सच्चा कार्यकर्ता म्हणूनच आपली ओळख करून दिलेली त्यांना अधिक आवडते.

दि.२५ मार्च २००१ रोजी
कल्याण येथे झालेल्या
प्रकट समारंभातील
महनीय वक्ते,

मा.श्री.दत्तोपंत ठेंगडी.

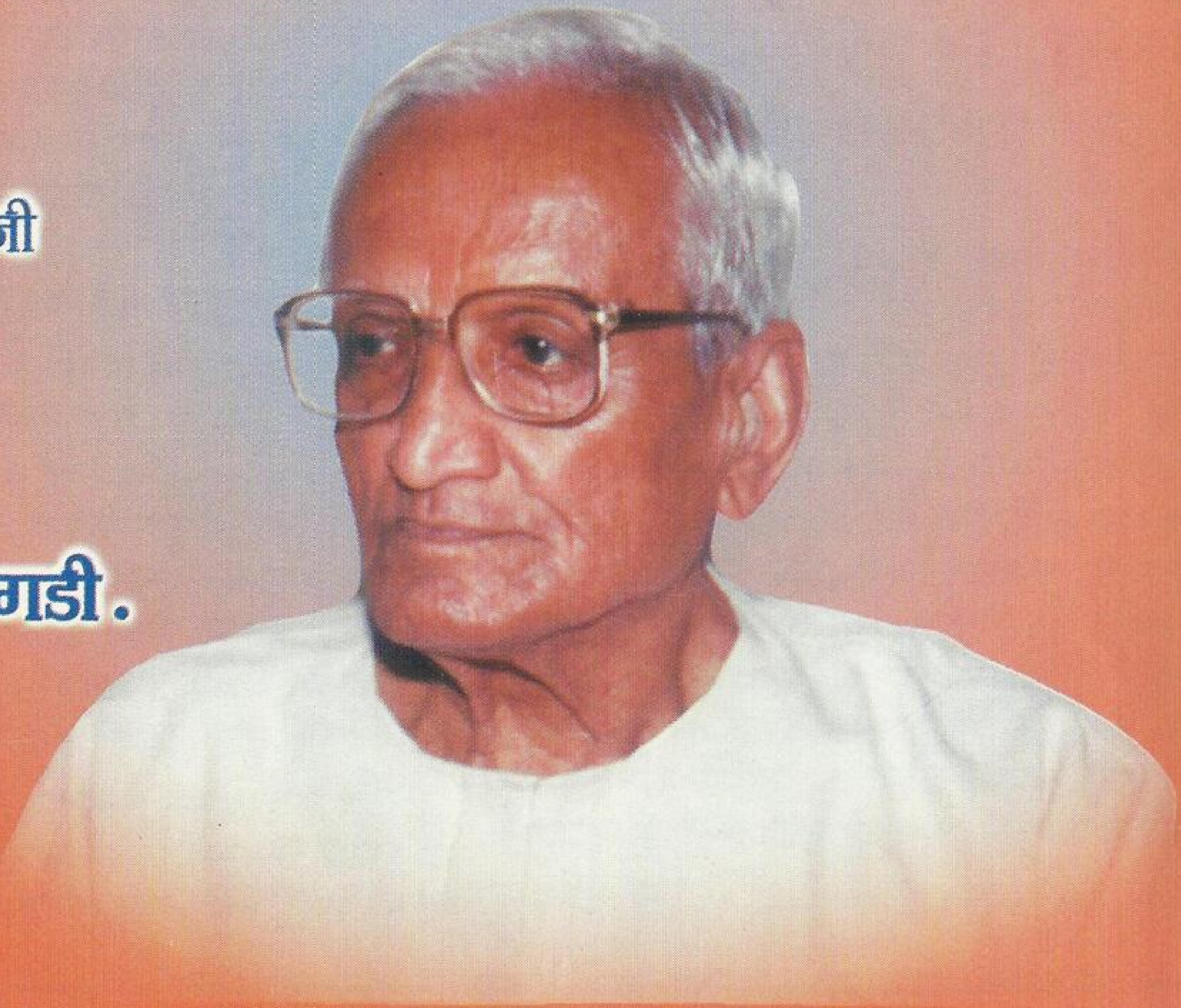

◆ केवळ खाजगी वितरणासाठी ◆

विनायक प्रिंटिंग प्रेस, कल्याण. ☎ २०१७८५